

Jan Gancewski

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn)

ZAKON KRZYŻACKI I JEGO PAŃSTWO W PRZEDDZIEŃ HOŁDU PRUSKIEGO Z 1525 R. STAN I PRZEMIANY

Wojna trzynastoletnia, jak też cały XV w., odcisnęły piętno na państwie zakonu krzyżackiego w Prusach pod każdym względem, również pod względem gospodarczym. Dotyczyło to zarówno sposobu zarządzania, przede wszystkim gospodarką i finansami, jak też metod jakimi posługiwali się poszczególni dostojnicy w tych działaniach na terenie okrojonego po drugim pokoju toruńskim państwa krzyżackiego w Prusach. Dlatego kolejni wielcy mistrzowie, poczynając od początku lat 80. XV w., a kończąc na pierwszym dziesięcioleciu kolejnego stulecia, próbowali ową sytuację zmienić lub też przystosować do potrzeb przekształcającego się już wyraźnie państwa, idącego w stronę zdecentralizowanego tworu świeckiego. Nie było to jednak łatwe, gdyż w łonie samego Zakonu, jak i jego współpracowników, zaczęły pojawiać się myśli o innych, bardziej daleko siężnych zmianach, wynikających nie tylko z przekształceń w samym zakonie krzyżackim i jego państwie w Prusach, ale również szerzej — zmianach, które pojawiały się już wcześniej, a teraz zaczęły rozwijać się w Europie pod wpływem przemian wywołanych renesansowymi ideami oraz nowym podejściem do gospodarki, organizacji i roli w niej państwa¹.

Konieczność zmian w sposobie kontroli konwentów zakonnych dostrzegł jako pierwszy wielki mistrz Martin Truchseß von Wetzhausen. Uczynił to pod koniec lat 70. XV w. Z dokumentu wystawionego w Królewcu w dniu 14 III 1480 r., stanowiącego tzw. uchwałę końcową kapitulną zwołanej kapituły (która obradowała głównie nad problemami reformy wewnętrznej Zakonu, zarówno tej dotyczącej braci, jak i samej organizacji państwa w Prusach)², wynika, że wielki

---

¹ U. Arnold, *Hochmeister Albrecht von Brandenburg-Ansbach und Landmeister Gotthard Kettler. Ordensritter und Territorialherren am Scheideweg in Preußen und Livland [w:] The Military Orders and The Reformation. Choices, State Building, and the Weight of Tradition*, ed. by J. A. Mol, K. Militzer, H. J. Nicholson, *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 3*, Verloren 2006, s. 12.

² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv, nr 16872; *Beschlüsse des durch Hochmeister Martin Truchseß einberufenen*

mistrz widział konieczność scentralizowania zarządzania państwem oraz wprowadzenia stałej kontroli poczynań poszczególnych członków korporacji zakonnej, odpowiedzialnych również za nadzór nad gospodarką, zarządzaniem jej poszczególnymi elementami, w tym obiektami gospodarczymi takimi jak folwarki, z drugiej zaś strony kontroli rozliczania i posiadania przez nich majątku, który powinien być wspólny³. Zamierzano wprowadzić jednolity i powszechny system rozliczeniowo-kontrolny, który miał nakładać na wyższych urzędników konieczność rocznego przedstawiania swojego rozliczenia majątkowego jednemu lub dwóm współbraciom w konwencie, a na urzędników niższego szczebla zarządzających gospodarką nakładał obowiązek sporządzania półrocznych raportów finansowych i wysyłania ich wielkiemu mistrzowi do Królewca⁴. Pierwszy raz miało się to stać 10 VI 1481 r.⁵ Ten sam projekt przewidywał powinność przedstawiania wysłannikom wielkiego mistrza (najprawdopodobniej umocowanym oddzielnie wizytatorom), przez braci w konwentach stanu posiadania cennych dóbr materialnych, takich jak złoto, srebro, klejnoty i inne drogocenne rzeczy, wraz z opisem źródła ich pochodzenia i sposobu zdobycia oraz wyjaśnieniem celu ich wydatkowania⁶. Po takim przygotowaniu prawnym wielki mistrz postanowił wcielić te postanowienia w życie. 24 XI 1481 r. wydał w Królewcu pełnomocnictwa dla wizytatorów zakonnych na przeprowadzenie wizytacji wewnątrzkonwentowej. Wizytacja miała objąć wszystkie posiadłości zakonu krzyżackiego w Europie, oprócz Prus i Inflant⁷. Jej celem było sprawdzenie czy życie i postępowanie zakonników w poszczególnych konwentach było zgodne z regułami zakonnymi. Nie ulega wątpliwości, że „nowe” podejście do zarządzania korporacją i zamierzony cel, czyli przede wszystkim sprawdzenie realizacji celów korporacji, miało również kontekst finansowy. Kierowano się też chęcią utrzymania

---

Kapitels [w:] Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter, Teil II: 1450–1519, hg. v. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Red. v. U. Arnold, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 50/II (dalej: Visitationen II), „Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens“, Bd. 10/II, hg. v. U. Arnold unter der Patronanz des Deutschen Ordens, Marburg 2004, nr 187, s. 173–174: [...] hoemeister Deutschen Ordens mit sein würdigen gebietigeren, voithen, hawßkompthuren, priesterheren, pflegeren, amptlewhen und gemeinen brudern auß allen coventen uff die zeit zu Konigßberg vorsamelt rathhs einßworden auff eine reformacio Gote und der hochgelobten, gebenedeiten Jungffrauwen Marie zu lobe ine unserm Orden zu machen [...].

³ Visitationen II, nr 187, s. 173: [...] *Und so dann kein Orden ane gront der selbstendikeit, gehorsams, kewscheit und ane eigenschaft zu leben, die lenge bestant haben mag, ouch so sein hochwürdiges gnade pflicht ires amptes noch manchfaldigeren und bruderlicheren in capittelsweise ermanung gethan, vormerckt hot, das und disser Orden durch abstellung der eigenschaft, der sich brudere gemeinlich in und noch vorgangene kriege und betruppnisse gepflissen haben [...].*

⁴ Tamże: *Item das ein iglichere gebietiger, voith ader pflegere ein ader zwehne brudere noch des hawß vormogen bei allen innehenen und außgeben haben soll und dieselben sullen vor irem obersten des hawß und den brudern, ab der mehr aldo weren, dovon alle jare rechen-schafft thun. Und die andern amptlewthe, wie die sein ader genant mochten worden, alle halpjare von allem innehenen und außgeben rechen-schafft thun [...].*

⁵ Tamże.

⁶ Tamże: *Item die brudere, die gelt haben und nicht von ampten, die sullen bei iren eiden sagen den, die unser hoemeister wirdt umschicken, was sie haben von golde, silbere ader cleinothen und was sie davon außgeben ouch ancyeychen [...].*

⁷ Tamże, nr 192, s. 179–181.

centralnego zarządzania, co zdaniem wielkiego mistrza miało wpłynąć na kondycję państwa krzyżackiego jako całości i polepszenia jego funkcjonowania. To z kolei mogło spowodować różne działania wewnętrzne, o charakterze doraźnym, które miały wpływać na gospodarkę zakonną i jej strukturę⁸.

W duchu kontynuacji reform o takim charakterze można również traktować propozycję wielkiego mistrza Hansa von Tiefen z 23/24 IV 1492 r., skierowaną do urzędników krzyżackich w Prusach, zmierzającą do zaostrzenia kontroli nad przestrzeganiem reguł zakonnych oraz ich zaostrzenia⁹. Z punktu widzenia badanej problematyki najbardziej interesujący jest zapis o posiadaniu przez dostojników i innych urzędników krzyżackich ziemi i sposobie obrotu nią¹⁰. Zapis wzmiankowanej propozycji mówi, że bez wiedzy i zgody wielkiego mistrza dobra ziemskie powyżej 10 łanów nie mogą zostać przez dostojnika lub urzędnika krzyżackiego przekazane innej osobie, ani tym bardziej w wyniku takiej transakcji „wyprowadzone” poza (terytorium) krzyżackie (należące do Zakonu)¹¹. Dotyczyło to szczególnie dóbr z łanami czynszowanymi, z których Zakon miał konkretny dochód do swej kasy. Wyraźnie widać tu ze strony wielkiego mistrza chęć ograniczenia wpływu ziemi poza własność korporacyjną, a także, poprzez to, chęć kontroli stanu posiadania ziemi i jej centralne administrowanie. Pomimo to że już wówczas wiele ziemi było w posiadaniu prywatnym poprzez jej zapisy, to jednak tendencja taka była najsilniejsza w okresie kadencji wielkiego mistrza Martina Truchseß von Wetzhausen, a więc od końca lat 70. XV i w latach 80. XV w. Tendencja ta później częściowo zanikła, by powrócić w latach 90. XV stulecia, ale z mniejszym natężeniem. Działo się tak dlatego, iż wielki mistrz Hans von Tiefen próbował zahamować proces decentralizacji zarządzania dobrami, ale spotkał się z odpowiedzią dostojników i urzędników krzyżackich, która — choć dyplomatycznie — to zarazem dobitnie zwróciła uwagę wielkiemu mistrzowi na kilka spraw i dała do zrozumienia, że nie da się, również dla dobra samego Zakonu i jego państwa, wprowadzić proponowanych ograniczeń. Owszem, udzielający odpowiedzi Hans von Tiefen, wielokrotnie zwracał uwagę, że propozycje wielkiego mistrza były słuszne, ale zarazem dodawał swoją interpretację takiego stanu rzeczy, tłumacząc dlaczego inaczej jest w państwie i w stosunkach wewnątrz korporacyjnych¹². Zwrócił też uwagę na różne niedogodności, które bracia w konwentach spotykają w życiu korporacyjnym i działalności urzędniczej. Za

⁸ Jak na przykład na decyzje dotyczące własności ziemi, form dzierżawy, czy też sposobu zarządzania i form zobowiązań feudalnych.

⁹ *Propozycje wielkiego mistrza Jana von Tiefen dla urzędników Zakonu Krzyżackiego w Prusach dotyczące zaostrzenia reguły i ich odpowiedź z przedstawieniem własnego stanowiska i skarg, 23–24 IV 1492* (dalej: *Propozycje*), wyd. M. Biskup, *Plany reformy zakonu krzyżackiego w Prusach z 1492 roku [w:] Prusy — Polska — Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. A. Radziemiński, J. Tandecki, Toruń 1999, s. 281–285.

¹⁰ *Propozycje*, s. 283: *Item so sall forttan kein gebiethieger adder amptman besatzte adder zinzshafftige huben und nemlich uber 10 hwbren an unsern willen und wissen vorgeben adder sust vom howße brengen, es weren dan vorstorbene lehnguttere, das sall dannoch gescheen mit unser und etlicher gebiethigere rath.*

¹¹ Tamże.

¹² Tamże, s. 284–285.

pierwszą z nich uznano ciągłą niepewność jutra i miejsca swego pobytu oraz problemy w aprowizacji i codziennej służbie. Natomiast pod względem gospodarczym urzędnicy zwrócili uwagę na to, że jeżeli młynów będących w zarządzie krzyżackim nie odda się w posiadanie pozakorporacyjne lub jeśli zostaną one zniszczone albo zarządzający nimi urzędnicy umrą, wówczas Zakon zostanie pozbawiony tych młynów, co spowoduje utrudnienia w zaopatrzeniu w żywność, zbroję i inne produkty, gdyż nie będzie na to pieniędzy. Zadał przy tym pytanie retoryczne: czy wielki mistrz chce nadal o wszystkich transakcjach być informowany wcześniej i brać tym samym na siebie odpowiedzialność za taki, a nie inny, stan swych zamków?¹³ Mamy tutaj do czynienia z próbą przekonania wielkiego mistrza przez podległych mu¹⁴ dostojników oraz urzędników w konwentach, po pierwsze, co do błędnych założeń w próbie wzmocnienia polityki centralizacyjnej w państwie zakonnym w Prusach, po wtóre zaś, do błędnych założeń w jego wewnętrznej polityce gospodarczej i prób wprowadzenia zakazów swobodnego obrotu ziemią i znajdującymi się na niej obiektami gospodarczymi. Również sposób w jaki zwracali się do niego urzędnicy w cytowanym liście, wskazuje na daleko już posuniętą (na początku lat 90. XV w.) laicyzację państwa krzyżackiego. Otóż został wówczas użyty zwrot: *furst*, jako pierwszy w wymienianiu godności w intytulacji. Wskazuje to, że przynajmniej większość tych, którzy napisali ten list, odnosiła się do niego przede wszystkim jak do monarchy i princepsa, suzerena w państwie, a dopiero na drugim, czy dalszym miejscu jak do głowy zakonu krzyżackiego¹⁵. Wynika z tego, że pojawiające się wówczas problemy w zarządzaniu państwem i kierowaniu jego gospodarką wynikały, zdaniem urzędników i dostojników krzyżackich, ze sposobu organizacji państwa, a nie stosowania się (lub nie) do jego reguł przez członków korporacji zakonnej.

Zwróćmy zatem uwagę na procesy, które wpływały na funkcjonowanie państwa zakonu krzyżackiego w Prusach oraz na decyzje podejmowane przez wielkiego mistrza. Jest oczywiste, na co zwracali już uwagę Marian Biskup¹⁶ i Lothar Dralle¹⁷, że na zmiany w funkcjonowaniu państwa krzyżackiego, decyzje podejmowane przez wielkiego mistrza oraz funkcjonowanie poszczególnych konwentów, w tym na decyzje gospodarcze podejmowane przez ich członków, miały wpływ zarazem czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne, działające na państwo krzyżackie w Prusach. Jesteśmy zgodni co do tego, że potężne czynniki zewnętrzne, przede wszystkim postępująca decentralizacja władz centralnych Zakonu w Europie, a czasami również niechęć do podległości decyzjom wielkiego

---

¹³ Tamże, s. 285.

¹⁴ Wójtów i prokuratorów. Widoczny jest też dysonans między niższymi i wielkimi dostojnikami w zakonie krzyżackim. Ci niżsi domagali się wówczas równego stosowania prawa wobec wszystkich członków Zakonu, w tym również do wysokich urzędników, jeżeli wielki mistrz zauważy łamanie prawa.

¹⁵ Propozycje, s. 284: *Hoewirdiger in Gott furst, gnediger herr hoemeister, garwirdige und wordige herrn und gebiethigere [...]*.

¹⁶ M. Biskup, *Der Deutsche Orden im Reich, in Preußen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. und Beginn des 16. Jahrhunderts* [w:] *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, t. 5, Toruń 1990, passim.

¹⁷ L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preußen nach dem 2. Thorner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497* (Frankfurter Historische Abhandlungen, Bd. 9), Wiesbaden 1975.

mistrza, np. mistrzów niemieckich, oraz tym samym proces zmniejszania zależności od wielkiego mistrza w Prusach, był faktem¹⁸. Do faktów zaliczymy też bardzo istotny czynnik wewnętrzny, który widoczny był już w omawianym okresie lat 80. i 90. XV w., a mianowicie decentralizację wewnętrzną i dążenie do prywatności, również w dziedzinie gospodarczej, przede wszystkim posiadania dóbr przez członków Zakonu, o czym pisał L. Dralle¹⁹, a co za tym idzie postępującą dekompozycję zakonu jako korporacji opartej na wspólnych celach określonych w Statutach²⁰. Jednakże występowanie tych i innych czynników miało swoje przyczyny. Z całą pewnością jest to problem szerszy niż to przedstawiają dotychczasowe opinie. Przede wszystkim nie odnoszą się one w sposób wystarczający do zjawisk ogólnoeuropejskich, a jedynie ich wycinków regionalnych lub niektóre z nich tylko sygnalizują, nie łącząc ich, lub w sposób nieuzasadniony merytorycznie, przerywając analizę zjawiska²¹. Po pierwsze, trzeba spojrzeć na rozwijające się tendencje reformy Kościoła oraz jego obrazu w społeczności europejskiej późnego średniowiecza, a także na podejście wielkich dostojników krzyżackich i samego wielkiego mistrza do zmieniającej się rzeczywistości w Europie²². To przede wszystkim sytuacja wewnątrzzakonna i spory trwające nawet po zakończeniu soboru w Konstancji nie przyciągały zwolenników habitu i miecza we wspólnym połączeniu, co na początku swojego istnienia oferowały korporacje dla kandydatów do zakonów i jednocześnie rycerzy. Po wtóre, zanikły pierwotne przyczyny istnienia takich korporacji, przede wszystkim w związku z klęską militarną ideologii krucjatowej, a także klęską tego kierunku polityki zewnętrznej państwa krzyżackiego w Prusach. Kierunek dotychczasowej działalności zakonu krzyżackiego w Prusach cały czas udowadniał potrzebę egzystencji tego tworu na omawianym obszarze, przede wszystkim ze względu na ciągle istniejące zagrożenie ze strony pogan. Jak wiadomo tego typu myślenie legło w gruzach już w trakcie soboru w Konstancji oraz później w wyniku ustaleń pokoju mełneńskiego czy też brzeskiego²³. Był jeszcze jeden bardzo istotny czynnik, wpływający na zachowanie się przede wszystkim wysokich dostojników zakonnych w innych częściach Europy, a szczególnie na terenie Rzeszy Niemieckiej. Był to wówczas silnie rozwijający się proces „zamykania” państw w konglomeraty

¹⁸ M. Biskup, *Plany reformy zakonu krzyżackiego*, s. 277–278.

¹⁹ L. Dralle, *Der Staat*, s. passim.

²⁰ *Die Statuten des Deutschen Ordens*, hg. v. E. Hennig, Königsberg 1806; *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hg. v. M. Perlbach, Halle 1890; U. Horst, *Die Statuten des Deutschen Ordens und die Konstitutionen der Dominikaner*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, Bd. 30, Marburg 1962, s. 357–369; U. Arnold, *Die Statuten des Deutschen Ordens: Neue amerikanische Forschungsergebnisse [Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. 83]*, Wien 1975, s. 144–153.

²¹ Tu przede wszystkim zbyt krótki okres badawczy zastosowany przez L. Dralle, który decydując się na zakończenie cytowanej pracy na 1497 r., odwołał się przede wszystkim do kryterium kadencji wielkomistrzowskiej Jana von Tiofen, nie biorąc przy tym pod uwagę, że opisywane zjawiska mają swój rozwój procesowy oraz zmieniają się również wraz z kadencją Fryderyka Saskiego oraz szczególnie Albrechta Hohenzollerna von Ansbach.

²² U. Arnold, *Hochmeister Albrecht*, s. 11 nn.

²³ Por. Z. H. Nowak, *Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzia polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowowschodniej Europie (1412–1424)*, Toruń 1981, passim.

jednorodne pod względem interesów politycznych, gdzie zależności dynastyczne schodziły na drugi plan i ustępowały dążeniom ogólnopaństwowym i terytorialnym. Stąd też zależności ponadpaństwowe, w tym właśnie korporacyjne, stawały się bardziej odległe od zależności, nawet feudalnych, ale przy tym terytorialnych, państwowych. Klasycznym przykładem jest postawa mistrza krajowego niemieckiego i jego separatystyczna polityka w odniesieniu do kontaktów z wielkim mistrzem najpierw w Malborku, nie mówiąc już o okresie po wojnie trzynastoletniej, kiedy to już jawnie mistrzowie niemieccy „odeszli” od zależności od wielkiego mistrza, rezydującego w Prusach²⁴.

Należy przy tym zauważyć, że zarówno ogólnoeuropejskie tendencje reformacyjne, zmieniająca się mentalność społeczeństwa, dążenie do wyłączności posiadania dóbr i prywatności majątku oraz zanik przyczyn, dla których powstały takie korporacje jak zakon krzyżacki, jak też zanik tendencji korporacyjnych w samym Zakonie i zmiana polityki wewnętrznej, prowadziły już na początku XVI w. prostą drogą do przekształcenia korporacji w państwo o charakterze świeckim²⁵. Był to proces tkwiący głęboko korzeniami jeszcze przed połową XV w. i rozwijający się nieuchronnie mimo różnych prób reform wewnątrz-korporacyjnych. Wpłynęło na ten stan rzeczy kilka czynników, które w sposób nieustanny determinowały powyższe zmiany. Były to przede wszystkim: ciągle dążenia do rewizji drugiego pokoju toruńskiego z 1466 r., najpierw w ramach zreformowanego państwa korporacyjnego w Prusach, a później, po zaniku bodźców ideologicznych i korporacyjnych, w ramach odnowionego państwa prowadzonego przez zakon krzyżacki, czy też w okresie rządów dwóch ostatnich wielkich mistrzów w ramach zsekularyzowanego państwa świeckiego. Po drugie — na co zwracał uwagę M. Biskup — już od czasów Fryderyka saskiego wielki mistrz postępował i czuł się jak feudalny władca państwa, a nie jak duchowny przywódca Zakonu. W końcu po trzecie: dążenie do wzmocnienia państwa pod względem militarnym, a co za tym idzie również odbudowy jego finansów, determinowały zmiany w zarządzaniu oraz podejściu samych dostojników zakonnych do korporacji i jej roli sprzed połowy XV w., co sprawiło że na przełomie XV i XVI stulecia życie duchowne i korporacyjne były sprawą o ile nie odległą, co trzeciorzędną, ponieważ liczyły się już względy świeckiego tworu politycznego (zdolnego lub nie) do samodzielnego bytu²⁶.

Powyższe działania z kolei implikowały dalsze próby reform w państwie krzyżackim oraz wyznaczały korytarz polityki wewnętrznej, szczególnie od 1507 r.²⁷ Stąd też kolejne próby reform prowadziły do wzmocnienia struktur państwowych,

---

²⁴ Marian Biskup (*Plany reform zakonu krzyżackiego*, s. 277 i n.) pokazał politykę mistrza krajowego niemieckiego Andreasa von Grumbach, który został księciem Rzeszy po złożeniu hołdu lennego królowi rzymskiemu Maksymilianowi I Habsburgowi.

²⁵ U. Arnold, *Hochmeister Albrecht*, s. 11–13.

²⁶ Tamże. Tu przede wszystkim powolny zanik niektórych centralnych godności oraz ośrodków zarządzania, takich jak np. wielki szpitalnik po 1511 r., wielki szatny po 1516 r., czy też wielki marszałek, faktycznie nie było go w Prusach od 1518 r.

²⁷ Po ostatniej dużej wizytacji w dobrach zakonnych w Prusach w 1506 r. Zob. *Das große Ämterbuch des Deutschen Orders. Mit Unterstützung des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg*, hg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921; inwentarze powizytacyjne poszczególnych zamków z 1506 r.

a nie związków korporacyjnych i dawnych zależności w korporacji²⁸. Świadczyć mogą o tym niektóre urzędy, ich piastowanie oraz zakres obowiązków osób, które je wykonywały. Pojawił się wśród nich *Hofrichter*, którego głównym zadaniem było dbanie o gości oraz o kuchnię zamkową (dworską), a także zaopatrzenie zamku (konwentu). Niektóre wcześniejsze urzędy, takie jak: *Baumeister*, *Karbescherr*, *Kellermeister*, *Kornmeister*, *Küchenmeister*, *Mühlmeister*, *Pfundmeister*, czy też *Schenk* i *Scheunemeister* według nowego porządku nie należały do urzędów dworskich (w tym folwarcznych)²⁹, lecz do urzędów państwowych³⁰. Tak zatem wprowadzono podział urzędów dworskich (w tym związanych z gospodarką, również folwarczną) na: *des obirsten compan ampt*³¹, *des understen compan ampt*³², *des hoffrichters ampt*³³, *des schengken ampt*³⁴, *des kuchmeister ampt*³⁵, *des phuntmeisters ampt*³⁶, *des kellermeisters im convent ampt*³⁷, *des molmaisters ampt*³⁸, *des kornmeisters ampt*³⁹, *des carbeshern ampt*⁴⁰, *des scheunemeisters ampt*⁴¹ oraz *des bawmeisters ampt*⁴². W kwestiach gospodarki zamkowo-folwarcznej urzędnicy rangi dworskiej spełniali również ważne zadania. Tak, więc wyższy *kompan* miał w swojej gestii dbanie o rzemieślników pracujących w kompleksie zamkowym, tu przede wszystkim na przedzamczu oraz w miejscowym folwarku, a także w stajniach. Powinien też nadzorować i organizować im pracę i ich rozliczać⁴³. Także niższy *kompan* miał podobne zadania, zastępując przełożonego podczas nieobecności na zamku⁴⁴. Również pozostali urzędnicy dworscy (zamkowi) wypełniali ważne zadania. Nadzorca dworski (*Hoffrichter*) w zakresie swoich obowiązków związanych z szeroko pojętymi sprawami gospodarczymi powinien dbać o to, co do kuchni zamawia kuchmistrz i jak nią zarządza,

²⁸ K. Forstreuter, *Die Hofordnungen der letzten Hochmeister in Preußen* [w:] *Beiträge zur Preussischen Geschichte im 15. und 16. Jahrhundert* [Studien zur Geschichte Preussens], hg. v. W. Hubatsch, Bd. 7, Heidelberg 1960, s. 29.

²⁹ Tamże, s. 32; tzw. *Hofämter*.

³⁰ Tamże; tzw. *Staatsämter*.

³¹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensfoliant 23, 24a; K. Forstreuter, *Die Hofordnungen der letzten Hochmeister in Preußen* (dalej: *Die Hofordnungen*), Prussia. „Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz”, hg. v. Gaerte, Königsberg 1931, s. 229.

³² Tamże, s. 229–230.

³³ Tamże, s. 230.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 231.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, s. 229: [...] *Er sal auch, wenn er im hoffe ist, bey der wochennrechnung seynn, was auch vor hanntwercksleuwe uns in unsern stal unnd vor unser personn arbeytenn, sall er vorschaffenn unnd mit ine abrechenn alle wochenn.*

⁴⁴ Tamże, s. 229–230: [...] *Auch das er awff unsern stall mit aufsehung habe, das der henngst wol gewarth werden. Wen auch der obirste compann nicht ime hoffe ist, sal er des obirsten compan ampt auch vorsorgenn.*

a także mieć pod tym względem baczenie na działania większego *kompana*⁴⁵. Urząd szynkarza dworskiego skupiał w swoim ręku czynności związane z zaopatrzeniem piwnic dworskich w napoje oraz dbałość o dostawy chleba na stół dworski⁴⁶. Pod tym względem miał podobny zakres czynności jak piwniczny konwentu, który jednak dbał tylko o piwnice konwentowe⁴⁷. Pomiędzy przy tym urzędy, które wiązały się z nadzorowaniem prac jednego typu, jak na przykład młynarz czy kucharz zamkowy. Skupmy się natomiast jeszcze na zmianach jakie zaszły w nazewnictwie urzędów, zakresie prac wykonywanych przez piastujących je urzędników i ich kompetencjach. Tak zatem pojawił się *Phuntmeister*, który przejął zakresem swojego działania zadania dawnego skarbnika (*Treßler*). Do jego obowiązków należała dbałość o komorę z pieniędzmi, przede wszystkim zaś pobór cła, zarządzanie rozliczeniami warsztatów rzemieślniczych i wynagradzaniem rzemieślników dworskich⁴⁸. Pewnym *novum* w tym przypadku był zmieniony zakres odpowiedzialności dla mistrza budowlanego. Określany w źródle jako *Bawmeister* oprócz nadzoru nad pracami budowlanymi sprawował również pieczę nad miedziownikiem i dbał o to, by nie zabrakło materiałów do budowy. W tym zakresie miał współdziałać z komturem zamkowym⁴⁹. W przedstawionych „porządkach dworskich” widzimy zatem nie tylko uszczuplenie dotychczasowych urzędów z zakresu kompleksu zamkowego, w tym również folwarku, ale również wskazówkę mówiącą o kierunku i zakresie funkcjonowania podobnych urzędów na terytoriach domenalnych⁵⁰. Z jednej strony z pewnością był to efekt urealnienia funkcjonowania urzędów „gospodarskich”, z drugiej zaś chęć centralnego oddziaływania na podobne urzędy poza „centralnym dworem” wielkiego mistrza, a podległe Zakonowi jako korporacji w innych częściach ówczesnego państwa krzyżackiego w Prusach.

W podobnym kierunku, tzn. „porządkowania” urzędów zamkowych (dworskich) podążył „artykuł”, wydany w Królewcu przez wielkiego mistrza Fryderyka, księcia saskiego najprawdopodobniej około 1502 r., dotyczący przeprowadzenia wizytacji w Prusach oraz w posiadłościach krzyżackich na terenie państw niemieckich⁵¹. Łącznie artykuł ten zawiera 72 zapisy będące wytycznymi dotyczącymi sposobu, trybu oraz zadań i celów jakie stawiał wielki mistrz wizytatorom

⁴⁵ Tamże, s. 230: [...] *unnd was mit dem kuchmaister unnd kochen bestellet, sollen sie ime gewertig sein. Desgleichen sal er das furdrabenn habenn, und wo ime etwas gebricht, sal er erholung habenn ann uns ader dem obirsten compann.*

⁴⁶ Tamże: [...] *schenckenmeister vorsorget unsern keller unnd wort auff unser trincken unnd broth, den weyn sal er mit unsern rathe kawffen. Wo ime am brauen was fehel ist, sal er mit dem hawscomthur umb redenn.*

⁴⁷ Tamże, s. 230.

⁴⁸ Tamże: *Der sal des zcols warthenn unnd unser camern, Welch ampt geldes bedarff, erholt sich an ime. Er sal auch allein unser renthen innehmenn [und berechnen], unnd wo ime was gebricht, erholt er sich an uns. Dortzw sal er bey der wochenrechnung sitzen und mit den wochenlichen hanntwercksleuten rechen.*

⁴⁹ Tamże, s. 231: *Sal auff die cuppermole achtung haben, das do nichts vorsewmet werde, unnd auff alle gebewde, die man vordinget und notdorfftig sein, sehen, das so von stadt gehen, und was er dortzw bedarff, sal er sich an dem hawscomthur erholenn.*

⁵⁰ Por. P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln-Graz 1965, passim.

⁵¹ Visitationen II, nr 233, s. 266–271.

zakonnym, w tym przypadku przede wszystkim w Prusach⁵². Analizując strukturę merytoryczną zapisów spotykamy kilka grup tematycznych. Należą do nich następujące zalecenia, wskazówki i obostrzenia, na które mieli zwracać uwagę wizytujący konwenty. Dotyczyły one utrzymania porządku w wewnętrznym życiu konwentu, wspólnego majątku członków konwentu i przestrzegania pod tym względem statutów oraz reguł korporacyjnych, zasad prowadzenia gospodarki wewnątrzpaństwowej, koniecznych sposobów zarządzania wspólnym dobrem, w tym majątkiem domenalnym, pozyskiwania produktów spożywczych i form ich spożytkowania, a także przestrzegania poprawności życia zakonnego itp.⁵³ Ponad 10% z tych „wskazówek” i nakazów sprowadzało się do zasad prowadzenia przez konwenty gospodarki wewnątrzkorporacyjnej oraz drugie tyle, dbania o wspólne dobra materialne jako własność całego Zakonu. Pomimo że były to właściwie „wskazówki” postępowania w konwentach oraz przeprowadzania wizytacji, to jednak wielki mistrz Fryderyk saski nadał temu dokumentowi klauzulę bezwzględnej wykonalności⁵⁴. Pojawia się zatem pytanie, dlaczego Fryderykowi zależało na utrzymaniu Zakonu w całości i na jego spójności wewnętrznej? Ażeby na nie odpowiedzieć należy zwrócić się do poszczególnych zapisów „artykułu”. Tak więc omawiany dokument zawiera odniesienie do powinności członków konwentu w dziedzinie gospodarki korporacyjnej. A tu szczególnie dbano o wspólne dobro i produkty oraz zapasy. Przede wszystkim zapisy dokumentu dotyczą zapasów zboża, którego nie wolno było urzędnikom krzyżackim sprzedawać w celu zdobycia środków, a tylko i wyłącznie mogli to czynić za pozwoleniem wielkiego mistrza⁵⁵. Innym razem spotykamy zapis dotyczący zakazu sprzedaży kobył pochodzących z dużego stada, bo również to mogło się odbywać wyłącznie za zgodą wielkiego mistrza⁵⁶. Pojawia się również zapis o rzetelności prowadzenia rachunków za korzystanie przez osoby trzecie z urządzeń krzyżackich. Wszystkie takie czynności powinny być odnotowane w rachunkach, w tym za korzystanie z młynów, folwarków i innych urządzeń, a także wnoszonej opłaty dla Zakonu w postaci daniny płuźnej. Poza tym urzędnicy byli zobowiązani do każdorazowego wpisywania do rachunków każdego towaru oraz produktów pochodzących z różnych opłat, na przykład z połowu ryb, pozyskanego miodu z pasiek⁵⁷, od upolowanych zwierząt: bobrów, wydr i kun,

⁵² Tamże; J. Gancewski, *Dążenia do uporządkowania stosunków w Zakonie w Prusach Krzyżackich w świetle protokołów powizytacyjnych z II połowy XV i początku XVI wieku*, „Echa Przeszłości”, t. 6, Olsztyn 2005, s. 31–40.

⁵³ Visitationen II, nr 233, s. 266–271.

⁵⁴ Tamże: Klauzula bezwzględnej wykonalności polecenia wskazanego przez wizytatorów krzyżackich: *Item hirauff noch der gewonlichen rede, wie sich zu capittel gehort, sollen die visitirer den amptleuthen bey gehorsam bevehlen, das sie auff die bruder achtung haben und ir keynen uber diese obgeschriben artickell lassen leben*.

⁵⁵ Tamże, s. 267.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ G. Białuński, *O bartnictwie w Prusach Krzyżackich i Księżęcych na obszarze Wielkiej Puszczy w XIV–XVI wieku [w:] Las w kulturze polskiej*, t. 5, Poznań 2007, s. 392, gdzie autor zaznacza, że miód stanowił w państwie krzyżackim w Prusach środek płatniczy; zob. M. Biskup, *Die Herrschaftlichen Umzüge im Ordensland Preußen in den Jahren 1516 und 1518*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands”, R. 96, 2000, s. 121 i nn;

które dostarczono urzędnikowi krzyżackiemu⁵⁸. Spisy te, łącznie z rachunkami, powinny być przechowywane przez tych urzędników bez zatajania⁵⁹. Jest tu również obecny zapis o poprawnym zarządzaniu zaopatrzeniem konwentów i dbania, aby niczego nie zabrakło. W tym celu powinien dbać o zaopatrzenie zamku w jedzenie, napoje, zboże, proch i broń w dostatecznych ilościach⁶⁰. W końcu następuje ogólna sentencja, będąca wyznacznikiem przeprowadzania wizytacji. W sentencji „artykułu” królewieckiego spotykamy odniesienie do trybu postępowania i zachowania samych wizytatorów⁶¹. Powinni być oni nieprzekupni i nie przyjmować od braci w konwentach żadnych kosztowności, zapewne w zamian za umieszczenie w protokole nieprawdziwych danych co do stanu wizytowanego konwentu i jego majątku⁶². Można zatem być pewnym, że takie działania wizytowanych Krzyżaków były wcześniej spotykane. W takim razie trzeba odpowiedzieć na postawione wcześniej pytanie. Wielki mistrz Fryderyk saski miał zamiar przede wszystkim scentralizować rozpadającą się korporację, nie ze względu na przywrócenie jej świetności jako zakonowi duchownemu, lecz doprowadzenia do przejścia kontroli nad coraz luźniejszymi poczynaniami członków poszczególnych konwentów w Prusach i ukrócenia panoszącej się atomizacji życia i partykularyzmów. Było mu to potrzebne do odbudowy siły państwa, a nie siły życia duchownego. Wniosek taki nasuwa się również stąd, że duża część zapisów „artykułu” królewieckiego odnosi się, jeżeli nie bezpośrednio do gospodarki i finansów krzyżackich, to pośrednio, poprzez np. dbanie o zbroję, konie, zapasy i inne wspólne dobro. Nawet te zapisy, które odnoszą się do życia wewnątrzkonwentowego i zachowania zakonników, miały również w swej dalekosiężnej konsekwencji na celu przywrócenie karności, a zatem zwiększenie sprawności w centralnym zarządzaniu korporacją i posłuszeństwa w Zakonie. Bez tego korporacja stanowiąca fundament państwa krzyżackiego uległaby destrukcji i jeżeli stałoby się to w sposób niekontrolowany, mogłoby doprowadzić do upadku państwa przez nią zarządzanego. Tendencje te utrzymały się też po 1502 r. oraz po wizytacjach z lat 1506–1508⁶³. Był to ostatni taki okres, kie-

---

T. Brzeczowski, *Dzieje Puszczy Piskiej* [w:] J. Śliwiński, *Z dziejów Rucianego-Nidy i okolic*, Olsztyn 1991, s. 64 i nn.

⁵⁸ Visitationen II, nr 233, s. 267.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, s. 268.

⁶¹ Tamże, s. 271: [...] *Und wo denselben visitirern von weltlichen lewten eynes bruders schuldt wirt zu wissem, mit dem sal man handelen, wie solches ins Ordensbuch geschrieben steet. Auch wollen wir, dieweil die visitacion weret, das die visitirer] keyne cleynot ader presenten von den brudern sullen nehmen, nachdem davon ergerung kompt und volgt, ouch dadurch unrecht.*

⁶² Tamże.

⁶³ Por. poszczególne zapisy inwentarzy w *Das große Ämterbuch des Deutschen Orders*, które wskazują na pogłębiającą się recesję gospodarczą oraz powolny zanik spójności państwa korporacyjnego. Nie wszystkie urzędy były wizytowane, gdyż w porównaniu z końcem XV w., niektóre z nich zanikły i nie zostały później odtworzone, lub zakonnicy z części konwentów zaczęli prowadzić życie świeckie. Świadczy o tym chociażby „nowy” styl życia członków konwentów krzyżackich w XVI w. Jednym z przykładów może być sprawa Michaela von Drahe, komtura zamkowego z Królewca, który pojął za żonę córkę piekarza z tego miasta: [...] *Am Sonntag zu Fastnacht hatte der Haus-Comptur von Königsberg Wirthschaft zu Riesenburg, nahm eines Beckers Tochter. Er hieß mit dem Nahmen Michel von Drahe, ein Heß aus der Wetterau; und ist der ander Ordens-Herr, der ein Weib nahm [...]. Der Chronik Kaspar*

dy próbowano jeszcze odbudować potencjał państwa krzyżackiego sprzed wojny trzynastoletniej w oparciu o „stary” wymiar reguł i statutów, czyli w oparciu o dotychczasowy kształt funkcjonalny korporacji.

Wielki mistrz Albrecht Hohenzollern von Ansbach wydał 10 IV 1519 r. w Królewcu obwieszczenie zapowiadające przeprowadzenie wizytacji konwentów w Prusach⁶⁴. W imieniu wielkiego mistrza mieli ją przeprowadzić jego najbliżsi współpracownicy. Ten fakt oraz to, iż wizytacja miała dotyczyć przede wszystkim zbadania faktycznego stanu posiadania przez konwenty dóbr materialnych „wspólnych i osobistych” świadczy o tym, że wielki mistrz miał po pierwsze bardzo ograniczony krąg najbliższych współpracowników zdolnych do przeprowadzania takich i tym podobnych akcji oraz to, iż tak naprawdę wizytacja wbrew zapowiedziom, że będzie dotyczyła przestrzegania reguł zakonnych⁶⁵, dotyczyła przede wszystkim „policzenia”⁶⁶ zasobów materialnych państwa zakonnego w Prusach na spodziewaną wojnę z państwem polskim⁶⁷. Zapowiedziana wizytacja odbyła się w wybranych konwentach⁶⁸ w okresie między 12 kwietnia a 12 VII 1519 r. Z treści poszczególnych części protokołu powizytacyjnego dowiadujemy się, że największą, jeśli nie jedyną, uwagę wizytatorzy zwracali, zapewne na polecenie wielkiego mistrza Albrechta, na majątek członków wizytowanych konwentów oraz ich zasoby drogocennych kruszców, jak i posiadanych kwot gotówki oraz potencjalnych wpływów z rent czynszowych z posiadanych wsi oraz długów⁶⁹. Tak więc faktycznie wizytacja miała służyć wielkiemu mistrzowi „policzeniu” zasobów materialnych oraz „wolnego” i potencjalnego pieniądza, zapewne na potrzeby przygotowywanej wojny. A zatem przygotowanie i przeprowadzenie tejże wizytacji w niczym nie przypomina tych z końca XV oraz początku XVI w., kiedy jeszcze chodziło o stan wewnętrzny „duchowy” korporacji zakonnej, a nie tylko o sprawy materialno-majątkowe. Idąc dalej tym tokiem myślenia, możemy prawie z pewnością stwierdzić, że zmiana podejścia do państwa krzyżackiego i jego potencjału była związana z rolą jaką miała odgrywać korporacja zakonna

---

Platners [w:] *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit*, hg. v. M. Tröppen, T. Hirsch, E. Strehlke, Leipzig 1861, Bd. 6, s. 258.

⁶⁴ Visitationen II, nr 246, s. 295–296.

⁶⁵ Tamże, s. 295: Regest dokumentu: *Die Visitatoren [...] sollen die Visitation in Preußen nach der Ordensregel durchführen*; treść źródła: [...] *so das sie volkomen und gantze gewalt haben sollen, solch ampt nach unsers Ordens regeln, gesetzen [...]*, te przedostatnie, czyli *Reguły*, wymienione na pierwszym miejscu jako cel wizytacji.

⁶⁶ Tamże, s. 296: [...] *gewonheiten in allen sachen, ordenungen und bestelmus, die darzu gehören an allen und jeglichen personen und gelidern unsers Ordens in Prewssen in allen sachen, schulden, lastern, schelungen und gebrechen inehalts etlicher artickel [...]*.

⁶⁷ Wojna rozpoczęła się na przełomie 1519 i 1520 r., chociaż już wcześniej przesłanki z jednej, jak i z drugiej strony mogły świadczyć o przygotowaniach do niej; por. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — Społeczeństwo — Państwo — Ideologia*, Gdańsk 1986, s. 470 in.

⁶⁸ Przede wszystkim w głównym konwencie królewieckim. Poza tym na zamkach w: Pokarmienie, Pasłęku, Ostródzie, Działdowie, Nidzicy, Szczytnie, Piszcu, Ełku, Kętrzynie, Rynie, Partten? (Barten = Barciany), Węgorzewie, Lochstädt, Tapiawie, Kłajpedzie. Tak więc wizytacji tej zostały podane siedziby komturstw oraz pomniejszych jednostek administracyjnych Zakonu, lecz znajdujące się nad granicą z Mazowszem. To potwierdza tezę o materialnych i „militarnych” przyczynach jej przeprowadzenia.

⁶⁹ Visitationen II, nr 247, s. 297–306.

w Prusach. Na zaprezentowanych przykładach prób reform oraz rozporządzeń i postanowień wewnętrznych wielkiego mistrza do planowanych na przełomie XV i XVI w. wizytacji oraz ich przebiegu i ich rezultatów możemy powiedzieć, iż wraz z upływem czasu, a już z całą pewnością w latach 1502–1508 skończyło się „tradycyjne” podejście do Zakonu jako korporacji i jego roli w procesie zmian w państwie, a za tym również w jego gospodarce w Prusach.

Działania wielkich mistrzów w powyższym zakresie, do początków XVI w. miały głównie za zadanie, jak zostało to pokazane, doprowadzenie do zreformowania korporacji poprzez przywrócenie wewnętrznego porządku opartego na Regule Zakonu⁷⁰ i dotychczasowym (czyli tak, jak przed wojną trzynastoletnią) ładzie korporacji typu zakonnego. Natomiast działania prowadzone przez dwóch ostatnich wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w Prusach były już skierowane na reformy wzmacniające państwo jako twór bardziej terytorialny i feudalny niż korporacyjny.

Zbadanie stanu posiadania⁷¹ przez poszczególne konwenty, zapewnienie wykorzystania przez wielkiego mistrza ich zasobów materialnych i pieniężnych na potrzeby nie tyle korporacji co państwa, dbanie o wewnętrzny porządek, ale przede wszystkim z przyczyn zapewnienia koncentracji kapitału, jak i jego ukierunkowanego wykorzystania przez władze zwierzchnie, to już elementy „nowej” polityki zakonnej, nasilającej się w latach 1480–1500 i tworzącej z państwa krzyżackiego w Prusach i jego gospodarki twór o charakterze już nie korporacyjnym, ale zdecydowanie świeckim.

Jan Gancewski, *The Order of the Teutonic Knights and their state on the eve of the Prussian Homage of 1525. State and transformation*

Summary

The Polish-Teutonic conflict in the years 1454–1466 influenced in every way the State of the Teutonic Order in Prussia. Changes were related to methods of management of the economy and finance in the State of the Teutonic Order in Prussia that was considerably smaller after the second Peace of Thorn. Starting from the 80s 15th c. and ending with the first decade of the next century, Great Masters tried to change this situation or adapt to the needs of the state which was being transformed into the decentralized and secular one. The actions of the Great Masters led to remodeling the corporation by the restoration of internal order on the basis of the Rules of Teutonic Order and previous corporate governance of the religious type (as the one by The Thirteen Years' War). However, the activities of the last two Grand Masters of the Teutonic Order in Prussia were focused on the reform and strengthening the state as an entity more territorial and feudal than corporate. In the years 1480–1500, a new policy was introduced which aimed at conversion of the State of the Teutonic Order and its economy from corporate entity in the secular state.

Słowa kluczowe: Zakon krzyżacki, drugi pokój toruński 1466 r., hold pruski 1525 r.

Keywords: Teutonic Order, second Peace of Thorn 1466, Prussian Homage of 1525

⁷⁰ *Die Regeln des Deutschen Ordens in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. v. Ewald Vollger, Lana 1985; U. Arnold, *Die Deutschordensregeln und statuten* [w:] *Die deutsche Literatur und des Mittelalters*, Bd. 2, Berlin 1980, poz. 71–74.

⁷¹ Poprzez wizytacje na zamkach w konwentach.